

Lidt om politisk ekstremisme

– i Henrik Pontoppidans forfatterskab

CHRISTIAN DE THURAH

Det ekstreme er aldrig langt væk i Henrik Pontoppidans forfatterskab. Det dukker op i forskellige sammenhænge, som naturen, fortiden, kærligheden og religionen. Et tidligt eksempel er novellen “En Fiskerrede”, der oprindeligt blev trykt i *Ude og Hjemme* i 1883 og senere indgik i novellesamlingerne *Landsbybilleder* (1883) og i 2.udgaven af *Fra Hytterne* (1899). Her modstilles en vild fortid, hvor livet er udspændt mellem ekstremer, med en tam nutid, hvor alt er udjævnet til almindelig sløvhed, og det er oplagt, at denne modsætning afspejler en dybere liggende modstilling mellem natur og kultur. Et andet tidligt eksempel er den lille roman *Ung Elskov* (1885; opr. trykt som “Af Pigen Marthas Historie” i *Ude og Hjemme* i 1884), hvor kærligheden – eller rettere: elskoven – fremstilles i en ekstrem form, der igen hænger sammen med natur/kultur-modsætningen.

Senere i forfatterskabet optræder personer, hvis adfærd lever op til psykologiens kriterier for ekstremisme. Hovedkriteriet kan kort formuleres sådan:

Extremism, as we learned, happens when a given concern so dominates one's mind that all else fades and ceases to matter. In such circumstances, anything that serves that focal concern appears legitimate, no holds barred. (Kruglanski & Moskalenko, s. 93)

Således kan hovedpersonen i Pontoppidans første store roman *Det forjættede Land* (1891-95), Emanuel Hansted, karakteriseres som en religiøs ekstremist, mens hovedpersonen i den anden store roman *Lykke-Per* (1898-1904), Per Sidenius, er lidt mere kompliceret, idet han skifter fra en form for ekstremisme, “verdenserobring”, til det modsatte, en villen sig selv “i guddommelig nøgenhed”. Denne omvending af fokus fra en yderlighed til den modsatte forekommer i øvrigt ikke sjældent hos ekstremister (Kruglanski & Moskalenko, s. 42).

Der kunne nævnes adskillige andre eksempler på ekstremisme og ekstremistiske personer i forfatterskabet, men da temaet i dette nummer af *Pontoppidaniana* er den politiske Henrik Pontoppidan, vil jeg indskrænke mig til at se lidt på nogle eksempler på politisk ekstremisme i forfatterskabet og på, hvordan forfatteren selv synes at forholde sig til dem. Det vil ske gennem nogle punktnedslag i forfatterskabet,

nemlig et par tekster fra novellesamlingen *Skyer* (1890), romanen *Nattevagt* (1894) og romanen *Mands Himmerig* (1927). Til perspektivering af sidstnævnte vil også avisartiklen "Et Nytaarsønske" (1929) blive inddraget, og endelig vil Pontoppidans selvbiografier blive berørt.

Novellesamlingen *Skyer* udkom i marts 1890, og det er nok her, vi første gang støder på, hvad man kan kalde politisk ekstremisme i Pontoppidans bøger. Samlingen udspringer af vrede mod indførelsen af det såkaldte andet provisorium fra 1885, der betød, at regeringspartiet Højre ledet af statsminister J.B.S. Estrup og støttet af kong Christian 9. kunne regere landet uden om Folketinget. Det fremgår af den undertitel, Pontoppidan oprindeligt ønskede at give novellesamlingen: "Skildringer fra Statskupets Dage". Denne undertitel var dog for meget for forlaget Gyldendal, så den blev ændret til "Skildringer fra Provisoriernes Dage" (Behrendt, s. 236). Men vreden over regeringens fremfærd overskygges i teksterne af vreden mod oppositionen, Venstre, der ikke kan tage sig sammen eller ikke har modet til at gøre noget ved dette overgreb mod demokratiet.

Skyer indledes med teksten "Illum Galgebakke", der har undertitlen "En Prolog". Fortællingen er inddelt i tre afsnit. I det første skildrer jeg-fortælleren landskabet ved landsbyen Illum, som det tager sig ud fra toppen af byens gamle galgebakke, et symbol på den undertrykkelse, fortidens magthavere, herremændene på Illumgaarden, udsatte almuen for. Nutidens landskab beskrives som idyllisk, her er ro og fred, der mangler ikke noget rent materielt, man kan "tro sig hensat til et Vidunderland, hvor alt aander Fred og evig Lykke" (s.4). Men fortælleren, der giver indtryk af at være bosiddende på egnen uden at være rigtig lokal, er særdeles ironisk over for denne idyl. Ironien skyldes naturligvis det misforhold, der er mellem den aktuelle politiske situation og den sløvhed og passivitet, der hersker her. Fortælleren kan da heller ikke lade være med at sammenligne nutiden med egnens fortid, hvor de gamle Ilumbønder reagerede helt anderledes på magthavernes undertrykkelse:

De fandt ganske af sig selv på at sparke fra sig, naar nogen traadte dem for haardt paa Foden. Dyrets Friheds-Instinkt var endnu vaagent hos dem." (ss. 5-6)

Deres "sparken fra sig" bestod i, at de lynchede herremanden på galgebakken og brændte herregården af. Sådan er det ikke længere, nu har "Kampen for deres Selvstændighed [...] antaget mere civiliserede Former" (s.6), nemlig politiske taler, adresser til kongen, højskolesange om helte, der spænder bælte osv. Nøgleordene her er "Dyrets", "Friheds-Instinkt" og "civiliserede". Dem vender vi tilbage til.

I prologens anden del møder fortælleren "Mandslingen", en mystisk fremmed, der er kommet til egnen "for nogle Aar tilbage" (formentlig samtidig med provisoriernes indførelse), angiveligt for at studere egnens historie (ss. 8-9), men tilsyneladende også for at inspirere til modstand og oprør. Og han ved, hvad han taler om:

Han havde været i Berlin under Tumulterne i otteogfyrre, i Paris under Kommunen enoghalvfjers. Han havde set Vendomesøjlen falde og Tuilerierne brænde og var utrættelig i Beskrivelsen af hine Rædselsdages Vildskab, af de brølende Folkemasser, de fremstormende Soldater, Barrikaderne paa Gaderne og Plyndringerne af Kirker og Klostre. (s.10)

I begyndelsen – mens Ilumbønderne er mest ophidsede over provisorierne – er han populær på egnen, men efterhånden som oprørstrangen damper af, og “Mandslingen” ikke undlader at håne dem for det, bliver han mere og mere uglest, og da fortælleren møder ham, er han på vej væk fra egnen.

I prologens tredje del fremlægger “Mandslingen” så sit “evangelium” for fortælleren. Det, der skal til, er intet mindre end “et splinternyt Folk” (s.21). Kun i de store byers slumkvarterer findes der endnu mennesker, der har det “frihedsinstinkt”, fortælleren talte om i prologens begyndelse. Ifølge “Mandslingen” udgør storbyenes pjalteproletariat, “krapylet”

... Frihedens egentlige Livvagt, Retfærdighedens udkaarne Adelsgarde, den altid beredte, selvopofrende Hær, som ved et Vink, et eneste tændende Ord kan manes frem til Død over undertrykkerne ... Hvor denne Garde fattes i et Land; hvor der ikke hænger et saadant evigt truende Sværd over Magthavernes Hoved, dér vil Folket altid blive et viljeløst Redskab i Hænderne paa den frækkeste ... enten denne saa er salvet Konge eller en forhenværende Skolelærer. (ss. 27-28)

Han kalder også krapylet for “Vilddyr” (s.27).

Hvor fortælleren så “Dyrets Friheds-Instinkt” som en længst tabt kvalitet hos bønderne, ser “Mandslingen” det hos nutidens storbyproletariat, men skal det bredes ud til resten af befolkningen, skal man, som han siger, have “et splinternyt Folk”, og det kræver radikale ændringer:

... Spark Ungerne nøgne ud af Rederne, saa snart de er store nok til at stjæle. Lær dem at sulte, at fryse og lide al menneskelig Elendighed. Fyld deres Hjærter med Had og Bespottelse! Lad dem vokse op med Drukkenskab og liderligt Levnet. Lad dem søge deres Fader i Fængslerne og deres Moder mellem Skøjerne ... Det er Prisen, siger jeg! Her er Kravet! Alt andet er Mundsvejr og tomme Trusler. Lad dem høre op en Gang! ... Leve Krapylet! (ss. 29-30)

Fortælleren bliver “forfærdet” over “Mandslingens” ord, og de tager afsked.

Forholdet mellem fortælleren og “Mandslingen” er interessant. Det er indlysende, at sidstnævnte ikke er nogen realistisk figur. Der har næppe rendt mange som ham rundt i danske landsbyer i 1880’erne. Han ligner mere en personificering, en legemliggørelse af noget abstrakt, som oprørets eller revolutionens ånd. Lidt i stil med Marx’ og Engels’ “Gespenst der Kommunismus”, der i indledningen til *Det Kommunistiske Manifest* fra 1848 går omkring i Europa og truer magthaverne. “Mandslingen” er en rejsende i oprør, men det er tabte oprør. Martsrevolutionen i Berlin (og andre steder i Tyskland) i 1848 var nedkæmpet efter godt et år, Pariser-kommunen i 1871 efter 71 dage – og i Ilum kommer oprøret aldrig i gang. Også fortidens bondeoprør, som fortælleren tydeligt nærer sympati for, var forgæves.

Lige meget hvor mange gange Ilumgården blev brændt ned, står den der endnu, og herremanden og hans standsfæller sidder stadig tungt på magten.

“Mandslingens” tanker ligger egentlig i logisk forlængelse af fortællerens egne, men konsekvenserne af at tænke dem til ende er så radikale eller ekstreme, at de forfærder fortælleren. Det giver god mening at se “Mandslingen” som en udspaltning af fortællerjeget, hvortil de ekstreme ideer kan “udliciteres”, da fortælleren ikke selv kan rumme dem. Allerede her anes en dobbelttydighed, et tvesyn, som bliver tydeligere i de senere tekster.

Tilbage står spørgsmålet, hvad “Mandslingens” politiske program egentlig går ud på. Han ønsker tydeligvis at nedbryde det bestående, og det skal gøres af mennesker, der er fuldstændig frie, dvs. at de ikke er bundet af ejendom, traditioner, moral, religion osv., altså af kulturen. Derfor vilddyr- og instinktmetaforikken, som både “Mandslingen” og fortælleren bruger. Mennesket skal så at sige løftes ud over sine egne forudsætninger og i virkeligheden bringes tilbage til en naturtilstand, som også Niels Kofoed er inde på i *Henrik Pontoppidan. Anarkismen og demokratiets tragedie*. “Mandslingen” satser på storbyproletariatet ligesom Marx’ og Engels’ *Gespenst*, men der hører ligheden også op, for vi får ikke nogen vision om et klasseløst samfund. Det ligner måske mere anarkisme, men det er det heller ikke, for selv om anarkismen findes i forskellige aftapninger, har de en vision om et samfund uden magtstrukturer til fælles. Det hører vi heller ikke noget om fra “Mandslingen”.

Der er altså ikke udsigt til ret meget i “Mandslingens” program. Det er der til gengæld fra galgebakken ved Ilum. Tekstens første del beskriver landskabet “en stille Sommeraften” (s.4), hvor fortælleren ironiserer over idyllen og leger med tanken om fortidens voldsomme bondeoprør. I fortællingen sidste del, hvor “Mandslingen” udvikler sine ideer, er det “en Dag ud paa Efteraaret, hen imod Aften” (s.19). Landskabet er stadigt fredeligt og jorden fed, men da “Mandslingen” har talt, er det noget helt andet, fortælleren bemærker, nemlig solnedgangen:

Bag ham hang nu hele den tunge Solnedgangshimmel som en rygende Verdensbrand, der kastede et uhyggeligt Blodskær hen over hans Brilleglas. (s.30)

Hele scenen bærer præg af afsked: efterår, solnedgang, bortrejse, og det, fortælleren tager afsked med, er “Mandslingen”, dvs. det ekstreme oprørs og den fuldkomne friheds mulighed. Fortælleren har haft en dialog med sig selv og leget med tanken, men forkastet den, da det går op for ham, hvor den fører hen. Men “Mandslingen” vandrer stadig rundt et sted derude – eller derinde.

“Ilum Galgebakke” er som nævnt prolog til *Skyer*, og det vil sige, at resten af samlingens tekster læses i lyset af den. “Mandslingen” dukker ikke op igen, men han er hele tiden til stede – paradoksalt nok i kraft af sit fravær: kritikken af det manglende oprør. Der er dog en enkelt novelle, der skiller sig ud på dette punkt, nemlig “To Gange mødt”.

“To Gange mødt” blev oprindelig trykt i *Tilskueren* i februar 1886, altså tidsmæssigt meget tæt på de begivenheder, der skildres. Den handler om bogbindersvenden Reinald, der er søn af en enlig, fattig, ”bedragen” og bitter mor i

København (s. 98). Han har arvet hendes had til det socialt uretfærdige samfund, og som ung mand kaster han sig ud i de tidlige halvfjerdsers politiske kampe. Men han skuffes over de manglende resultater, og da moderen dør, rejser han ud i Europa og ender i Norge, hvor han vandrer omkring i Hallingdalen. Om vinteren arbejder han i Kristiania, men fra vår til høst vandrer han rundt på egnen, hvor befolkningen ser på ham med en blanding af fascination og frygt (s. 89). Han er halvt om halvt blevet en del af landskabet, af naturen.

Reinald holder dog skarpt øje med, hvad der sker i Danmark, og da Estrup bliver udsat for et attentat (21.10.1885), mener Reinald, at nu er tiden kommet, nu må danskerne rejse sig mod diktaturet. Han drager straks til København for at deltage i oprøret, som han mener må blive voldeligt, og han er parat til selv at bruge vold for at nå målet. Men Reinald skuffes atter. Der er ikke noget oprør i gang. I København har man mere travlt med at feste, hvis man er privilegeret, eller brokke sig over de hårde tider, hvis man ikke er. Oppositionens leder, som det lykkes Reinald at træffe, netop som han er på vej ud ad døren for at gå til bal, siger ganske vist "vi har Krig her i Landet, Krig paa Kniven!" (s. 116), men da det går op for ham, at det helt bogstaveligt er det, Reinald vil, at han endda antyder, at han er parat til at forsøge endnu et attentat mod Estrup, bliver oppositionslederen forskrækket og siger, at kampen naturligvis må føres "med Lovlighedens Vaaben, der vil, der maa, der skal sejre" (s. 119).

Reinald skuffes altså endnu en gang (jf. titlen), og novellen slutter lidt abrupt med, at han står og med et smerteligt smil ser oppositionslederen køre bort til en fest. I udkastet i *Tilskueren* er der endnu en sætning, der lyder

Nu vandrer han atter deroppe mellem de norske Fjælde og aander deres rene, uforfalskede Luft.

Som grund til at slette denne oprindelige slutning, skriver Flemming Behrendt i *Livsrusen*: "Det ville være at give nordmændene for meget" (s.237). Der kan dog også tænkes en anden grund, nemlig at denne sætning måske lidt for pegepindsagtigt viser, hvad det her egentlig handler om. Vejret bruges symbolsk i novellen for at vise forskellen i temperament, man kunne sige forskellen i natur, på Norge og Danmark på Reinalds rejse fra Vestlandet til København. I begyndelsen er vejret vildt med "Storm og Regn" (s. 96), men efterhånden som han nærmer sig Danmark, bliver det klamt og diset (s.95), og Øresund ligger som "en blygraa, tungt vuggende Masse" (s. 96). Det minder om fortællerens beskrivelse af Ilumegnens i *Ilum Galgebakke*: "I tunge, fede Muldbølger skyder Landet sig roligt og ensformigt frem ... "(s. 3), og under Reinalds besøg i København understreges det flere gange, at det er tåget. Alting er klamt og tamt. Den storhed og vildskab, Reinald drømmer om, findes ingen steder, han er en fremmed fugl her, der slet ikke kan begå sig i disse omgivelser. Det antydes formentlig allerede i hans navn, der som Klaus P. Mortensen har gjort opmærksom på (Mortensen, s. 58), meget vel kan være taget fra B.S.Ingemanns *Reinald Underbarnet, et lyrisk-dramatisk Digt i tre Eventyr* fra 1816. Som titlen lader ane, er det et højromantisk, idealistisk og virkelighedsfjernt værk, og noget af det samme kan siges om bogbinderen Reinald,

der lige som "Mandslingen" må opfattes som en personificering af det "frihedsinstinkt", fortælleren i prologen taler om, snarere end en realistisk person. Han er dog gjort en smule mere realistisk eller psykologisk sandsynlig ved, at han har en baggrundshistorie og et motiv for sin ekstremisme.

Spørgsmålet er så, hvor meget denne ekstremisme, dette "frihedsinstinkt", har med politik at gøre.

De stadige referencer til naturen (og til fortiden) kunne tyde på, at vi har med noget at gøre, der stikker dybere end det politiske, noget oprindeligt og "rent", en slags naturtilstand, der er gået tabt. Denne mistanke bestyrkes efter min mening af det forord, Pontoppidan skrev til 2. udgaven af *Skyer* (*Fortællinger II*, 1899, s. 2), hvor der bl.a. står:

Den storpolitiske Kamp, der danner Baggrund for efterfølgende Fortællinger, ligger ikke længere tilbage i Tiden, end at den endnu huskes af alle; men det er i øvrigt slet ikke nødvendigt for Forstaaelsen, at den kendes. Hvor forskelligt de politiske – ligesom Livets andre – Konflikter kan forme sig, de Lidenskaber, de vækker, de Tragedier og Farcer, som de afstedkommer, er alle Dage de samme; og heri søger Skildringer som disse deres poetiske Berettigelse.

Det, at livets konflikter alle dage er de samme, tyder mere på en eksistentiel interesse fra forfatterens side end på en specifikt politisk.

2. udgaven af *Skyer* var foruden forordet udvidet med fortællingen *Nattevagt*, der oprindeligt blev udgivet som en selvstændig lille roman i 1894. Grunden er let at få øje på, for *Nattevagt* har meget til fælles med novellerne i *Skyer*, ikke mindst de to, jeg har omtalt her. Især har hovedpersonen, maleren Jørgen Hallager, en del til fælles med "Mandslingen" og Reinald, men Pontoppidan er her gået et skridt videre i forsøget på at skildre en politisk ekstremist, der samtidig er det, E. M. Forster kaldte "a round character", altså en person, der er kompleks og psykologisk sandsynlig.

Jørgen Hallager, "røde Hallager", der er en dansk, radikalt naturalistisk maler og revolutionær, er kommet til Rom i december 1889 (altså midt under forfatningsstriden) for at blive gift med Ursula, datter af en konservativ københavnsk spidsborger, etatsråd Brandth. I den danske koloni i Rom befinder sig også den unge danske maler Thorkild Drehling, der trods sin aristokratiske baggrund har været en trofast del af Jørgen Hallagers radikale og revolutionære kunstnergruppe "Klumpen" i nogle år, men som nu er på vej i en anden, mere symbolistisk retning, bl.a. inspireret af sin hemmelige forelskelse i Ursula. Hele præmissen for handlingen kan virke lidt konstrueret, men denne konstruktion giver Pontoppidan lejlighed til at belyse og diskutere nogle emner, der tydeligvis ligger ham på sinde, først og fremmest kunstens rolle.

Jørgens kunstsyn kommer til udtryk i et brev, han skriver til en ven, og hvori han kritiserer al den klassiske kunst, man kan se i Rom:

Her kan man vandre gennem hundrede Sale uden at træffe paa et eneste Vidnesbyrd om de brede Lags Liv og Lidelser, om Menneskeandens Frihedskamp, kort sagt om nogen af

de Rørelser inden for Masserne, der har holdt Verdenshjulet i Gang og været dets egentlige Bevægskraft. (1894, s. 63)

Ligesom “Mandslingen” i *Skyer* mener Jørgen, at forandringen skal komme nedefra, fra det, “Mandslingen” kaldte “krapylet”, som han opsøger i Roms fattigkvarter, og han konkluderer, at denne ekstreme fattigdom er, hvad der mangler i Danmark:

Det er dog vist vor egentlige Ulykke derhjemme, at vi ikke har noget Proletariat. Derfor har vi heller ingen Frihed og vil rimeligvis aldrig faa den, om vi saa faar lavet nok saa mange Frihedslove paa Papiret! ... Nej, saa skulde du have set et Kompagni, jeg fik Øje paa inde i et sort Hul af en Beværtning derhenne – en sand Morderkule. Der sad fem-seks unge, blege Galgenknebler sammen med et næseløst Fruentimmer og spillede Kort. Det er saadanne Pragtfyre, der igen kan give En en Smule Tillid til Fremtiden. (ss. 83-84)

Jørgen støtter de strejker, der er i gang hjemme i Danmark, fordi enhver provokation af autoriteterne er positiv, men han tror tydeligvis ikke meget på den slags fredelige midler. Derfor billiger han også at anarkister i Paris sprænger en restaurant i luften (s. 55), selv om han trækker lidt i land, da Ursula går i rette med ham. Men han vender tilbage til temaet en animeret aften i den danske koloni umiddelbar efter, at anarkister har sprængt en politistation i luften i det centrale Rom:

Aa ja! Ogsaa Anarkisterne gør vel deres Gavn! Det synes jeg at kunne mærke på Stemningen her i Aften. Betyder det virkelig saa stort, om et Par Menneskeliv gaar i Løbet, naar man dermed kan aabne de lukkede Øren for Millioner af Undertryktes Skrig? – (s. 116)

Frihed er nøgleordet for Jørgen, den er sammen med selvopholdelsesdriften “Menneskets Urfølelse” (s. 148), og frihed opnår man kun, når man skræller al kulturel fernis af mennesket. Ursula håber, at Jørgen vil ændre sig, blive lidt mindre ekstrem (s. 53), men det er intet mod den plan, Jørgen har med Ursula. Han vil “befri” hende fra hele hendes borgerlige baggrund, sætte en kile ind mellem hende og hendes elskede far uden at tænke på, at hun på den måde ikke længere vil være Ursula. Resultatet bliver da også, at Ursula, der af kærlighed til Jørgen er parat til alt, dør. Det virker måske ikke strengt realistisk, men på det symbolske plan er det logisk nok.

Bogens sidste kapitel foregår i København “et Par Aar” senere (s. 167), nærmere bestemt i dagene omkring kong Christian den 9.s og dronning Louises guldbrillup i maj 1892. Jørgen er nu sunket ned i det proletariat, han tidligere dyrkede. Hans kunst er ikke interessant længere, forfatningskampen synes at lakke mod reaktionens endelige sejr, og af kunstnersammenslutningen “Klumpen” er kun en lille, fortrukken skare tilbage, der nu kalder sig “Nattevagten”, idet de venter på bedre tider. Blandt medlemmerne er “en uhyggeligt udseende, benradmager Bogbindersvend ved navn Reinald” (s. 169). Det kan undre lidt, da det jo var ham, der skuffet og desillusioneret rejste tilbage til Norge i 1885 i “To Gange mødt”. Er han mon mødt for tredje gang? Næppe. Forklaringen på hans tilstedeværelse er nok snarere, at Pontoppidan har ønsket at binde *Skyer* og *Nattevagt* sammen ved

at lade en person gå igen og ikke har taget det så tungt med kronologien. Noget lignende kan man finde flere steder i forfatterskabet.

Jørgen er nu gift med proletarpigen Nalle, med hvem han har en lille søn, og han er dermed blevet en del af det samfundslag, som den længe ventede revolution skal komme fra. Men på vej hjem gennem den festsmykkede by går det op for Jørgen, at selv ikke i det fattigste proletariat er man "fri". Nalle bliver nemlig betaget af festudsmykningen og kalder den "saadan Poesi ... ligesom paa et Teater" (s. 174). Det udløser en lang tirade fra Jørgen, der kalder skønhedsdyrkelse for "lyrik", hvormed han mener en form for råddenskab, man kun kan komme til livs ved at rive alt ned og begynde på bar bund. Han siger bl.a.:

Det ser jeg for hver Dag tydeligere, at det er ikke Friheden, der kan hjælpe os; det er ikke Samfundet, det er galt fat med. Det er os selv, ... det er Mennesket, som der er gået Lyrik i, og det vil sige det det samme, som naar der går Svamp i et Hus. (s. 175)

Og han fortsætter:

Hvad det gælder om, er at opdage et nyt Amerika i Mennesket selv, saadan en ukultiveret Plet uden Fortid, uden Erindring, uden nogen nogen Renaissance eller anden Efterladenskab fra gamle Tider, hvor Svampen kan få Næring og Trivsel, – forstaar du? (s. 176)

Det gør Nalle selvfølgelig ikke. Jørgen har lige skrottet hele den politiske venstrefløjs ekstremisme, inklusive socialisme, anarkisme og nihilisme (s. 175) for en abstrakt ide om en naturtilstand, en ny, forudsætningsløs begyndelse. På samfundsplan svarer det til at gøre det, Jørgen forsøgte at gøre på individplan mod Ursula. Selv friheden er ikke længere nok for Jørgen, man skal helt tilbage til et absolut nulpunkt.

Da *Nattevagt* udkom, blev den af flere anmeldere læst sådan, at Jørgen var forfatterens talerør, men det er nok rigtigere at se ham som en af flere stemmer i forfatterens indre diskussion med sig selv. For Jørgens ekstremisme får ikke lov at stå uimodsagt. I et centralt afsnit i bogen (ss. 139-151) har Jørgen og Thorkild et opgør over Thorkilds ændrede kunstopfattelse, som Jørgen opfatter som fejlt medløberi og leflen for tidsånden. Thorkild mener derimod, at Jørgens dyrkelse af friheden er "Afguderier" (s. 146) og i sidste ende en illusion, for mennesket kan aldrig blive helt frit. Kort før mødet med Jørgen har han reflekteret over netop dette:

At han virkelig havde været med i denne vanvittige Jagt efter det Fantom, der kaldtes Menneskenes Frihed! Som om der kunne tænkes Frihed for Mennesket, der til Verdens sidste Dag vilde vedblive at være sine egne Lidenskabers Slave; der fra Vuggen til Graven trællede under sine Luners, sin Ærgerrigheds, sin Bryndes, sin Egenkærligheds haarde Aag! (ss. 122-123)

Thorkilds standpunkt underbygges af, at både Jørgen og han selv har personlige, skjulte motiver til at mene det, de mener. Jørgens politiske ekstremisme udspringer af et had til samfundet, som han mener har begået uret mod hans

far. Lige som Reinald er han på et personligt hævnstogt. Thorkilds motiver er også grumsede og hænger sammen dels med et faderopgør, dels med forelskelsen i Ursula. Ingen er "rene", og Jørgens position undergraves også af andre forhold, idet hans ekstremisme går ud over hans omgivelser, især Ursula. Men Jørgen står i det mindste fast på det, han mener er sandheden, uden at lade sig påvirke af, hvad omgivelserne mener:

De yngre Kunstneres stedse stigende Trang til at idealisere havde hos Jørgen blot fremkaldt en fordoblet Lidenskab for Sanddruhed, en endnu strengere Fordring paa nøjagtig gennemført Naturtroskab ... (s. 178)

Eller gør han? Lige som Reinald optræder i en cameorolle i *Nattevagt*, dukker Jørgen op for en kort bemærkning i *Lykke-Per*, hvor han indgår i kredsen af kunstnere, der frekventerer værtshuset "Gryden":

Der sad den unge Figurmaler Jørgen Hallager med Bulbideransigtet – Oprøreren, Anarkisten, der vilde omstyrte Samfundet, reformere Kunsten, afskaffe Akademiet og have Professorerne hængt, men som i øvrigt ernærede sig skikkeligt som Retoucheur hos en Fotograf. (*Lykke-Per. Hans Ungdom* 1898, s. 71)

Ingen er "ren", ingen er helt fri.

Selv om Pontoppidan altså underløber Jørgen Hallager på flere punkter og erkender umuligheden i hans ekstreme standpunkt, er der ingen tvivl om, at han også sympatiserer med ham i et eller andet omfang. Det fremgår af, at han også i eget navn har indtaget holdninger, der ligner nogle af Jørgens. Således kan man f.eks. finde artikler af Pontoppidan fra både før og efter udgivelsen af *Nattevagt*, hvor han giver udtryk for et kunstsyn, der ligger tæt op ad Jørgens. Det gælder en "Dagbog"-artikel fra *Kjøbenhavns Børs-Tidende* 15.11.1889, hvor han håner tiden, fordi den "tørster efter Glæde" i litteraturen som en dranker efter snaps, og en "Enetale" i *Politiken* 18.4.1897, hvor han er efter tidens religiøse maleri for at være affekteret og falsk i modsætning til Middelalderens kunst, for nu blot at nævne to. Alt sammen noget, man finder næsten ordret gengivet i Jørgens rasende tirader. Men hvad med det politiske? I et par af de artikler, Pontoppidan skrev til *Politiken* under rubrikken "Enetale" i marts-april 1897, begyndte han pludselig at fremstille Provisorietiden i et nostalgisk lys:

Den Provisorietid var dog i Grunden en herlig Tid, en frugtbar Tid, en Fornylsestid; den var vor politiske Renæssance; den skabte de Mænd og Kvinder, der endnu i lange Tider vil staa som Mærkepæle for vor politiske Udvikling. Naar man fra vore Dages Barok- og Paryktid tænker tilbage paa Firsernes Rejsning, der tvang selv de Lunkneste, ja baade de Feje og Forsigtige til at tage Parti og bekende Kulør og gøre sig deres Stilling i Striden klart bevidst, ofrer man den uvilkaarligt et lille Længselssuk og føler sig dobbelt fløv ved Nutidens mange melerede Standpunkter og langtrukne Malle- og Klisterpolitik.

Og han slutter:

Vi Danske er nu hurtige til at glemme, saa lette til at tilgive. Vi kunde saamænd godt trænge til igen at faa Frisindet og Selvfølelsen og Indignationen optugtet hertillands under et nyt Knippelregimente.

Allerede den følgende dag offentliggør Pontoppidan en ny "Enetale", hvor han kalder Provisorietiden "hin Guldalder" og fortæller en anekdote fra tiden om en skæbne, der minder om Jørgens fars. Det er her ret tydeligt, at det, Pontoppidan savner, ikke så meget er Provisorietiden som den strid, den gav anledning til. Den smule modstand, "statskuppet" mødte i samtiden, og som Pontoppidan hånede i *Skyer*, står nu pludselig i et forklaret, ja næsten heroisk lys. Det handler i virkeligheden ikke om politik, men om kamp og oprør som en måde at forholde sig til tilværelsen på, om aldrig at stagnere eller storkne, men om at holde galden flydende, som Jørgen siger i slutningen af *Nattevagt*. Her er Pontoppidan og Jørgen Hallager helt på linie.

Henrik Pontoppidans sidste roman, *Mands Himmerig* fra 1927, kan umiddelbart ligne en "genindspilning" af *Nattevagt*, men den er mere specifikt politisk og mere kompleks. Handlingen udspiller sig i 1914, og hovedpersonen er historikeren Niels Thorsen, der fra sin ungdom har kæmpet for demokratiet og nu skriver for den liberale avis *Friheden*. Han står til at overtage ledelsen af avisen, men vrages, dels på grund af kollegial jalousi, dels på grund af betænkelighed i partiet og blandt avisens støtter. Niels Thorsen er nemlig en aggressiv kritiker af forholdene i Danmark, som han mener er ved at blive overtaget af uhæderlige politikere og især en løgnagtig presse. Han ser derfor sig selv som en slags bøddel:

Der skulde nu i "Friheden" rejses et Skafor, hvor der blev gjort kort Proces med de Gavytve, der ikke kunde rammes af Straffeloven. Det skulde igen blive halsløs Gerning at voldføre Landets offentlige Mening og gøre sig Frækhed til Profession. (ss. 28-29)

Det er dog ikke den linie, man ønsker på "Friheden", og Thorsen fyres. Thorsens gamle modstandere i Højre ser en mulighed her og tilbyder ham, at han kan skrive, hvad han vil i deres hensygnende avis *Døgnet*. Dette er naturligvis en fælde, ganske som partiskiftet er for skomager Holleufer i novellen "Et Offer" i *Skyer*, men Niels er så optaget af det, han opfatter som sin mission, at han er ligeglad med, hvilken avis han skriver for. Han kunne for den sags skyld lige så godt have skrevet for *Arbejderbladet*, hvis det ikke var, fordi han havde lagt sig ud med dets redaktør (s. 102), som han efterhånden i sin ekstremisme lægger sig ud med alle.

Men hvad er det da, der ifølge Niels er galt i Danmark? Kort sagt er han skuffet over den udvikling, han mener Danmark har gennemløbet siden systemskiftet i 1901. Den lovende demokratiske udvikling løb af sporet, hovedsageligt på grund af politikerne og pressen, så landet nu er sunket hen i en tilstand af ligegyldighed, der truer dets eksistens:

Det er min fulde Overbevisning, at Spørgsmaalet om Danmarks fortsatte Bestaaen staar paa Dagsordenen i Gudernes Raad. Tager vi os ikke sammen nu, er det ude med os. Og i den Situation sidder Nationens Udkaarne henne i Rigsdagen som Prangere i en Krostue

og rafler om Vælgerstemmer. Vi vanæres af en Presse, der har gjort os til en Fabel rundt om i Verden, – den frækkeste Spekulation i Folkets usleste Instinkter, en Storindustri i Fruentimmerpjank, Teatersladder og Skandale. (ss. 36-37)

Det, der imidlertid virkelig synes at plage Niels, er, at de maskuline værdier smuldrer: “Hvornaar hørtes sidst en virkelig Mandsrøst fra det danske Sangerlav?” (s.134), og den vigtigste maskuline værdi er i hans verden viljen til at kæmpe. Derfor bliver krigen den gennemgående metafor i *Mands Himmerig*, der er spækket med referencer til nordisk mytologi og middelalderlig heltedåd. Dels fordi Niels opfatter sin politiske kamp for at vække folket til heltedåd som en middelalderlig ridders eller en norrøn guds (jf. hans navn) kamp mod djævle og giftkryb (ss. 77 og 198), dels fordi det hele foregår på baggrund af optakten til og udbruddet af Første Verdenskrig. Til sidst når Niels dertil, at han mener, der skal en krig til at ruske op i folket, og da han også er blevet fyret fra *Døgnet*, forsøger at udgive et flyveskrift, der gør op med neutralitetspolitikken:

... hvori han krævede hele Hæren – baade Linjetropper og Reserver – bragt paa Kampfod. Da han ikke kunde overtale nogen Bogtrykker til at trykke det, havde han en Aften fra Raadhustrappen holdt en Tale til Mængden, der hurtig var strømmet til. Han havde heri opfordret til Dannelsen af Friskarekorps og som et Forbillede prist det heltemodige Belgien, der foretrak Døden for æreløs Underkastelse. (ss. 260-261)

Kort efter bliver han syg og dør i løbet af kort tid, psykisk og fysisk nedbrudt.

Selv om det ikke er så tydeligt som i de ovenfor behandlede tekster, ligger der også under Niels’ ekstreme politiske holdninger en uklar drøm om den totale frihed i en art naturtilstand. Når den politiske kamp ind imellem er ved at blive for meget for ham, drømmer han sig væk:

Der kunde overkomme ham en fortvivlet Lyst til at stryge alle disse Papirer ned paa Gulvet og flygte bort fra al det slimede Giftkryb, han maatte slaas med, bort ogsaa fra Dagligstue-Klammer og Kvindejammer, op til en eller anden øde Fjeldegn højt i Nord for at leve fri og ubunden som Nybygger – i ærlig Kamp mod Ulv og Jærv og Bjørn. (s. 213)

Altså et sted og en tilstand, hvor hans maskuline værdier frit kan udfolde sig, og han kan være et med naturen. Pontoppidan har klart en sympati for Niels’ ensomme kamp. Det fremgår dels af den måde, Niels’ modstandere er beskrevet på, dels af ting, Pontoppidan senere selv har skrevet, og som jeg vender tilbage til. Men lige som i *Nattevagt* er der i *Mands Himmerig* også vægtige stemmer, der taler imod Niels, og som repræsenterer de feminine værdier, Niels foragter. Først og fremmest er der hans kone Asta, som elsker ham højt, men som ender med at begå selvmord, fordi hun ikke føler, at hendes kærlighed er gengældt. Hun er en parallel til Ursula i *Nattevagt*, en kvinde, der er helt afhængig af sin mand. Og lige som Jørgen i *Nattevagt* havde sin modpol i den følsomme og sagtnodige Thorkild, har Niels en ungdomsven med det symbolske navn Klemens Junge, en populær højskolemand, der priser det fredelige Danmark, som han kalder “Sangfuglereden

i Europas Løvkroner" (s. 133). Han får det sidste ord, idet han holder en tale ved Niels' bisættelse, hvor han blandt andet siger:

Han slog i Vrede Haanden af sit Folk, fordi vi bekendte os til Troen paa, at det er en genvakt Fordrageligheds Aand og ikke Ulvesindet, der skal frelse Menneskeheden fra Tilbagefald til Barbariet. – Nuvel! Tiden skal dømme os imellem. (s. 282)

Den pessimistiske filosof Gabriel Vadum (der er hovedperson i Pontoppidans næstsidste roman *Et Kærlighedseventyr*, 1918) vil ikke lade sig hverve til Niels' kamp. Han er nyforelsket og rejser bort fra hele balladen, og Klemens' kloge hustru, der aldrig har brudt sig om Niels, leverer en skarp feministisk analyse af hans forhold til kvinder (ss. 267-268).

Der er kun en af bogens mange bipersoner, der støtter Niels i hans kamp, og det er den unge journalist Ragna Nordby. Hun er hovedperson i skuespillet *Asgaardsrejen* (1906), hvor hun som ung pige gør oprør mod sin familie ved at rejse til København og blive journalist. Hun dyrker Niels som en helt, og hun er parat til at slås for ham, mens han i hende ser det kvindeideal, han altid har drømt om, "– en Veninde efter hans Sind. En storhjertet kampglad Fylgje" (s.18). Ragna Nordby synes at forene de mandlige og kvindelige værdier, der i *Mands Himmerig* ellers står så skarpt over for hinanden, og hun indgår også i Niels' vildmarksdrøm, da han ligger på sit dødsleje (s. 279). Efter Niels' død rejser hun ud i verden som krigskorrespondent. Måske er Ragna Pontoppidans bud på et menneske, der er i balance og i pagt med livets højere magter? I hvert fald giver hendes norrøne navn associationer til det "Gudernes Raad", Niels taler om (s. 36), idet det er en feminin form af *regi*, "en, der råder", i flertal *regin*, "gudernes råd".

Således fremstår slutningen på *Mands Himmerig* ret åben med hensyn til forfatterens holdning til Niels Thorsens politiske ekstremisme. Men kun 14 måneder senere, den 1.1.1929, bragte de to konservative aviser *Dagens Nyheder* og *National-tidende* en artikel af Pontoppidan med titlen "Et Nytaarsønske". Her kommer han med nogle betragtninger over krigen og vores forhold til den som nation, som Niels Thorsen gladelig kunne have skrevet under på:

Men alligevel – Krigen er grufuld, og det er maaske rigtigt, at Vederstyggelighederne i Fremtiden vil blive endnu hæsligere end tidligere. Men skulde det dog ikke være fuldt saa farligt for en Nation at vænne sig til at kukkelure i Skulkekrogen og aldrig være med dér, hvor de store Afgørelser træffes? Er det ikke saadan, at selv den ulykkeligste Fejde aldrig i sine Følger bliver saa skæbnesvanger som den uundgaaelige indre Opløsning i et Folk, der af Angst for Livet aldrig vover sig til at tage Foryngelsens Bad i de stride Strømme? Ingen er Døden vissere end dem, der udelukker sig fra Selvfornyelse i de store Oplevelsers Sejrsfryd eller Fortvivlelse. Hverken smaa eller store kan luske sig fra at betale Prisen for Livets Opretholdelse, saadan som den nu en Gang for alle er blevet fastsat i Gudernes Raad, der desværre ikke var en Forsamling af gamle Tanter.

Der var det igen, "Gudernes Raad", der vel må opfattes som udtryk for de love, der gælder i tilværelsen, i naturen i videste forstand. Og vil man være i harmoni

med de love, må man acceptere det ekstreme ("Sejrsfryd eller Fortvivlelse") og den evige forandring ("Selvfornyelse"). Det er hele pakken eller ingenting.

Som jeg læser Henrik Pontoppidans forfatterskab, kan man fra første til sidste bind finde ansatser til en civilisationskritik, en kritik af en civilisation, der ikke længere er i korrespondance med de fundamentale vilkår i tilværelsen, vilkår, der har deres konkrete fremtrædelsesform i naturen. En civilisation, der ikke vil kendes ved de mørke eller smertefulde aspekter af tilværelsen, som død, smerte, sorg, tab og ubestandighed. Når Pontoppidan angriber kirken og kleresiet, er det ikke, fordi han er specielt imod kristendommen (eller religion i det hele taget), men fordi kristendommen, som den praktiseres, er en størknet institution, et veletableret embedsapparat, hvis opgave er at trøste og pacificere i stedet for at give indsigt. Det kan man overbevise sig om ved at læse foredraget *Kirken og dens Mænd* (1914) eller artikler som "En falsk Etikette" (*Tilskueren*, 1893) og "Enetale" i *Politiken* 18.4.1897. Når han stiller provokerende spørgsmål til ægteskab og kernefamilie, som han gør mange steder og mest tydeligt i små romaner som *Det ideale Hjem* (1900), *Borgmester Hoeck og Hustru* (1905) og *Den kongelige Gæst* (1908), er det igen, fordi han ser noget naturligt og levende blive institutionaliseret og fastfrosset. Og når han svinger krabasken over politikere og journalister, som vi har set i teksterne i denne artikel, er det ikke et angreb på demokrati, ytringsfrihed osv., men på et misbrug af dem, der gør dem mere repressive end frisættende. Man kan sige, at det handler om at turde friheden, at turde tilværelsen i dens skønhed og gru.

Men for at få det budskab igennem civilisationens larm og døgnets skral skal der råbes højt, og det er nok en væsentlig grund til, at Pontoppidan ofte ryger ud i nogle ekstreme positioner, hvor "Mandslingen" sidder som en lille djævel ved hans ene øre.

På den anden side kan man også finde en optagethed af de mere bløde, feminine værdier, og de spiller tilsyneladende en voksende rolle som modvægt til den ekstreme civilisationskritik gennem de her omtalte tekster. Der har som nævnt været en tendens til at se den højlydte ekstremisme som et udtryk for Pontoppidans opfattelse af egen rolle: krigerens, og det er der også god evidens for. Men selv om modholdningerne er mere afdæmpede, og dermed lettere at læse hen over, er de ikke mindre overbevisende. Når Klemens Junge f.eks. i sin tale ved Niels Thorsens bisættelse siger, at

... det er en genvakt Fordrageligheds Aand og ikke Ulvesindet, der skal frelse Menneskeheden fra Tilbagefald til Barbariet." (s. 282)

er der næppe nogen tvivl om, at Pontoppidan giver ham ret, og dette tvesyn går igen til det sidste i forfatterskabet, nemlig det, Gyldendal i 1962 valgte at kalde *Erindringer*, men som i virkeligheden er en samlet udgave af Pontoppidans selvbiografi, der udkom i fem bind i årene 1933 til 1940. Her dukker reminiscenser fra de ovenfor behandlede tekster op flere steder. F.eks. høres tydeligt ekkoet af Jørgen Hallagers ord om "Menneskeandens Frihedskamp" i følgende:

For ogsaa mit litterære Liv havde væsentlig været Krigstjeneste. Blandt Stormtropperne med flyvende Faner og klingende Spil havde jeg ikke haft min Plads; men at have deltaget som simpel Soldat i Menneskeandens Befrielseskamp var mig Ære nok. (1962, ss. 232-233)

Niels Thorsens ord om “Gudernes Raad” gentages også, denne gang delvis lagt i munden på Pontoppidan's angivelige studiekammerat “Schaff”:

Selv det ynkeligste lille Fremskridt kan ofte kræve Strømme baade af Sved og Blod. Saaledes blev det i Tidernes Morgen til Menneskehedens Bedste og Kulturens Fremme ordnet i Gudernes Raad, der – som Schaff plejede at sige – “ikke var nogen Forsamling af rare gamle Tanter med Hængekrøller og Strikketøj”. (1962, s. 172)

Det er aldrig lykkedes at identificere “Schaff”, og det er derfor ikke usandsynligt, at han er en fiktiv figur, som har nogenlunde samme diabolske funktion over for forfatteren, som “Mandslingen” havde over for fortælleren i “Ilum Galgebakke”.

Men tvesynet forbliver intakt, idet det om de bløde værdier, som ekstremisterne helt mangler fornemmelse for, hedder:

Ak, fortjent eller ufortjent! Hvor vilde vi Mennesker ikke alle være ilde farne, dersom vi altid skulde nøjes med, hvad der strengt taget retfærdigt tilkommer os. Selv de af Skæbnen mest begunstigede, endogsaa Verdens rigeste og mægtigste Mænd gaar ud af denne Tilværelse som insolvente Skyldnere. Fra Vuggen til Graven lever og opretholdes vi alle sammen af Kærlighedsgaver. Den, som ikke kan erkende dette, har aldrig virkelig levet. (1962, s.189)

Sandsynligvis for at undgå enhver mistanke om, at han skulle være krøbet til korset på sine gamle dage, rettede Pontoppidan “Kærlighedsgaver” til “Kvindens Kærlighedsgaver” i den endelige, stærkt forkortede udgave af selvbiografien fra 1943, *Undervejs til mig selv*.

ABSTRACT

Extremist characters and extreme opinions about various subjects, such as love, religion and society, appear frequently in Henrik Pontoppidan's work. In this essay, Christian de Thurah takes a closer look at a number of his minor texts that deal with political extremism. The conclusion is that the political discussions in these texts are not so much about politics in a narrow sense as they are a broader criticism of a civilisation that has become alienated from what the author sees as the fundamental laws of life, of nature. But the extreme criticism of civilisation does not stand alone and unchallenged, as it is counterbalanced by more low-voiced but nevertheless important “soft” values, first of all love. This ambiguity (“tvesyn”) is typical of Henrik Pontoppidan as an author.

Christian de Thurah, født 1949. Cand.mag. i dansk og engelsk; tidl. gymnasielektor og underviser på SDU. Medlem af Pontoppidan Selskabets bestyrelse.

LITTERATURLISTE

- Behrendt, Flemming: *Livsrusen. En bog om Henrik Pontoppidan*, Gads Forlag, 2019
- Kofoed, Niels: *Henrik Pontoppidan. Anarkismen og demokratiets tragedie*, C.A.Reitzels Forlag, 1986
- Kruglanski, Arie W. & Moskalenko, Sophia: *The Psychology of the Extreme*, Routledge, 2024
- Mortensen, Klaus P.: *Ironi og utopi. En bog om Henrik Pontoppidan*, Gyldendal, 1982
- Pontoppidan, Henrik: *Erindringer*, Gyldendal, 1962
- de Thurah, Christian: *En lidt overset "queer-person" i Pontoppidans forfatterskab*, *Pontoppidaniana* nr. 3, 2024
- Alle de tekster af Henrik Pontoppidan, der er nævnt i denne artikel, kan læses på www.henrikpontoppidan.dk